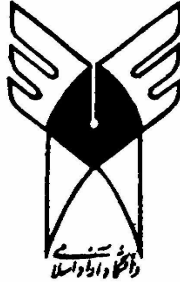

صلاة الاضلاع

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی ، گروه علوم اجتماعی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش مردم شناسی

عنوان :
بررسی کارکردهای اجتماعی و فرهنگی گرمابه های ایران (مطالعه موردی گرمابه های قبله
، حکیم و نواب)

استاد راهنما :
دکتر عسکری نوری

استادان مشاور :
دکتر مصطفی اکبریان

پژوهشگر :
ناهید باقری نیا

تابستان ۱۳۹۰

تقدیم به :

پدر و مادرم؛

که سرشار از تلاش و کوشش بوده اند و همواره دعای خیرشان راه گشای زندگی
ام بوده است.

همسر عزیز و مهربانم ؛

که در تمام مراحل زندگی همواره یاور من بوده و هست

و

به فرزند دلبندم که انگیزه آموختن را همیشه در وجودم زنده نگه می

دارد.

تشکر و قدردانی :

از استادان محترم جناب آقای دکتر عسکری نوری و آقای دکتر مصطفی اکبریان که زحمت راهنمایی و مشاوره را برای نگارش این پایان نامه متقبل شدند سپاسگزارم. همچنین جا دارد از سرکارخانم دکتر فریبا میراسکندری که زحمت داوری این پایان نامه را به عهده گرفتند کمال تشکر را به عمل بیاورم.

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب **ناهید باقری نیا** دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۸۸۰۸۳۶۰۰۷۰۰ در رشته **علوم اجتماعی - مردم شناسی** که در تاریخ ۱۳۹۰/۶/۳۰ از پایان نامه خود تحت عنوان: **بررسی کارکردهای اجتماعی و فرهنگی گرمابه های ایران (مطالعه موردی گرمابه های قبله ، حکیم و تراب)** با کسب نمره ۱۸ و درجه عالی دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

۱. این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه ، کتاب ، مقاله و ...) استفاده نموده ام ، مطابق ضوابط و رویه های موجود ، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.
۲. این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح ، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
۳. چنانچه بعد از فراغت از تحصیل ، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم ، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.
۴. چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچ گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی :

تاریخ و امضاء :

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۳۹۰/۶/۳۰

دانشجوی کارشناسی ارشد **خانم ناهید باقری نیا** از پایان نامه خود
دفاع نموده و با نمره ۱۸ بحروف هجده تمام و با درجه عالی
مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

بسمه تعالی
 دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی
 دانشکده : روانشناسی و علوم اجتماعی
 (این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است)

نام واحد دانشگاهی: تهران مرکزی	کد: ۱۰۱	کد شناسایی پایان نامه: 10120510892009
عنوان پایان نامه: بررسی کارکردهای اجتماعی و فرهنگی گرمابه های ایران (مطالعه موردی گرمابه های قبله ، حکیم و تراب)		
نام و نام خانوادگی دانشجو: ناهید باقری نیا	تاریخ شروع پایان نامه: ۱۳۸۹/۱۲/۱۸	
شماره دانشجویی: ۸۸۰۸۳۶۰۰۷۰۰	تاریخ اتمام پایان نامه: ۱۳۹۰/۶/۳۰	
رشته تحصیلی: علوم اجتماعی - مردم شناسی		
استاد / استادان راهنما: دکتر عسکری نوری		
استاد/استادان مشاور: دکتر مصطفی اکبریان		
آدرس: تهران- تهرانپارس- خیابان شهید حسینی(بهار)- خیابان شهید داوری(۱۰۷)- خیابان ۱۲۶ غربی- پلاک ۱۱۲ واحد ۵		
تلفن: ۷۷۹۵۳۴۸۶ - ۰۹۱۲۵۸۴۷۱۵۱		
<p>چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش های اجرا و نتایج به دست آمده): جامعه پیوند خورده است ، یعنی گرمابه ها و سنن مربوط به آن از لحاظ اجتماعی مورد بررسی قرار می گیرند. گرمابه های مورد نظر "حمام های ایران" با تکیه بر سه گرمابه قبله،نواب و حکیم(معروف به حکیم باشی) می باشد و روش پژوهش هم ، رویکرد ژرفا نگر مردم شناختی می باشد. زمان تحقیق نیز بهار و تابستان سال ۱۳۹۰ شمسی است و از روش های گرد آوری اطلاعات به مطالعه کتب و منابع تاریخی و پژوهشی موجود، و نیز پژوهش میدانی می توان اشاره نمود. در نهایت پژوهشگر در صدد بیان اهمیت موضوع و پاسخگویی به سئوالات پژوهش با توجه به یافته های تحقیق و رویکرد نظریات کارکرد گرایی ساختاری، کنش متقابل نمادین و تفسیر گرایی بوده و هدف وی تبیین اهمیت فرهنگی است که در گرمابه های ایرانی در درازنای تاریخ وجود داشته و این فرهنگ از سطح معماری بنای گرمابه ها گرفته تا عمق فرهنگ و کنش های اجتماعی و فردی افراد نفوذ یافته است.</p>		
<p style="text-align: right;">واژه های کلیدی:</p> گرمابه ، فرهنگ ایرانی، کارکرد های اجتماعی- فرهنگی، کنش متقابل نمادین، تفسیر فرهنگیدر پژوهش حاضر یکی از عناصر مهم حیات اجتماعی جامعه ایرانی که با ریشه های فرهنگی و مذهبی این		

نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه مناسب است تاریخ و امضا:
 مناسب نیست

فصل اول؛ کلیات پژوهش

۲ مقدمه
۳ ۱-۱ بیان موضوع
۴ ۲-۱ اهداف تحقیق
۴ ۳-۱ اهمیت و انگیزه تحقیق
۵ ۴-۱ سئوالات پژوهش
۵ ۵-۱ روش تحقیق
۵ ۶-۱ پیشینه تحقیق
۶ ۷-۱ جامعه و حجم نمونه
۷ ۸-۱ مشکلات پژوهش
۸ ۹-۱ پیشینه حمام

فصل دوم؛ مطالعات نظری

۱۱ ۱-۲ چهارچوب نظری پژوهش
۱۲ کارکرد گرایی ساختاری
۱۶ فونکسیونالیسم (کارکرد گرایی)
۲۱ کارکرد های اجتماعی حمام
۲۱ ویژگی های حمام های سنتی ایران
۲۴ فواید حمام
۲۵ بهداشت- حمام و آب
۲۶ کنش متقابل نمادین
۲۹ تفسیر گرایی فرهنگی
۳۴ ۲-۲ ادبیات تحقیق
۳۵ پیشینه آیین شستشو
۳۶ شستشو در آیین مزدیسنا
۳۶ شستشو در آیین زرتشت
۳۶ آیین بودا آیین یهود
۳۸ آیین اسلام
۳۹ گرمابه
۴۰ دستورهای گرمابه رفتن
۴۴ حمام های عمومی
۴۵ ادبیات و گرمابه
۵۸ فولکلور
۵۹ گویش های طنز آمیز
۶۱ چیستان

۶۱	اصطلاحات و واژگان حمام شناسی
۶۲	روایت معصومین در باب گرمابه
۶۳	ضرب المثل ها و اشعار تهرانی
۶۴	جایگاه اجتماعی و فرهنگی حمام
۶۴	خبر رسانی
۶۵	برهنگی و پوشیدگی، خوش پوشی
۶۹	محل درس و اندرز
۷۱	درمان و معالجه
۷۳	قتل
۷۵	آشتی
۷۵	پاکیزگی و پلشتی و مفاهیم تمثیلی آن

فصل سوم؛ یافته های پژوهش

۷۸	حمام در سرزمین های ایرانی
۷۹	حمام های ثبتی در فهرست آثار ملی ایران
۸۰	حمام آخوند
۸۰	حمام آقا تقی اردبیلی
۸۰	حمام ابراهیم خان کرمان
۸۰	حمام انصاری
۸۰	حمام اوچ دوکان
۸۰	حمام بازار شاهرود
۸۱	حمام پرهیزگار
۸۱	حمام پهنه سمنان
۸۱	حمام تاریخی کن
۸۱	حمام تاریخی مرزداران
۸۱	حمام جلفا
۸۲	حمام جم
۸۲	حمام چهار درخت
۸۲	حمام چهار سوق
۸۲	حمام چهار فصل اراک
۸۲	حمام حاج آقا تراب
۸۲	حمام حاج تقی عسکر
۸۲	حمام حاج رییس
۸۳	حمام حسینیه اعظم
۸۳	حمام خان سنندج
۸۳	حمام خان زند
۸۳	حمام خسرو آقا
۸۴	حمام رضی آباد
۸۴	حمام سراب
۸۴	حمام سلطان میراحمد
۸۴	حمام شاهزاده ها

۸۴	حمام شاه علی صفوی
۸۴	حمام شاه (مشهد)
۸۴	حمام شیخ بهایی
۸۵	حمام صفا(قزوین)
۸۵	حمام حاج علینقی آقا (اصفهان)
۸۵	حمام فین کاشان
۸۵	حمام قدیمی بازار نیشابور
۸۵	حمام چکنه
۸۵	حمام قدیمی گناباد
۸۶	حمام قدیمی شیخ
۸۶	حمام قدیمی ماکو
۸۶	حمام قیصریه
۸۶	حمام کردشت اهر
۸۶	حمام کهنه سردشت
۸۷	حمام گلشن
۸۷	حمام بندر عباس
۸۷	حمام گنجعلی خان کرمان
۸۷	حمام مرمر
۸۷	حمام مصباح کرج
۸۸	حمام مکتب خانه بروجن
۸۸	حمام ملک
۸۸	حمام مهرآباد
۸۸	حمام میرزا رسول
۸۸	حمام نویر تبریز
۸۸	حمام نیما پوشیچ(تهران)
۸۸	حمام وزیر اصفهان
۸۹	حمام وکیل شیراز
۸۹	حمام وکیل کرمان
۸۹	حمام تاریخی رمنان
۸۹	گرمايه پير حصار
۹۰	گرمايه سپه
۹۰	گرمايه خان
۹۱	گرمايه فجر(قزوین)
۹۴	گرمايه سيديان (قزوین)
۹۵	گرمايه منصور
۹۶	گرمايه نو
۹۷	حمام قدیمی کرمان
۹۸	حمام نواب(تهران)
۱۰۵	گرمايه قبله
۱۰۹	حمام باب همايون
۱۱۱	گرمايه نور مهدیخانی

۱۱۳ گرمابه سنتی حاج قاسم
۱۱۴ حمام حکیم
۱۱۵ حمام قنبر نو
۱۱۸ گرمابه نادری مهر
۱۲۱ حمام شاهین
۱۲۶ ویژگی های حمام های عمومی شهر تهران
۱۲۹ گرمابه جوادیه
۱۳۱ گرمابه کاج
۱۳۲ تغییر و تحول در حمام عمومی
۱۴۳ حمام چما
۱۴۵ وسایل حمام (اسباب حمام)
۱۴۵ کارکنان حمام
۱۴۶ زمان حمام برای مردان و زنان
۱۴۷ نقش رسانه ای حمام
۱۴۷ موقعیت اجتماعی کارکنان حمام
۱۵۱ تقسیمات بنای حمام
۱۵۱ فضای بیرونی
۱۵۱ فضای درونی
۱۵۴ لوازم شستشو
۱۵۶ زمان حمام رفتن
۱۵۷ گرمابه های ادیان دیگر

فصل چهارم ؛ تجزیه و تحلیل

۱۶۱ استفاده از حمام
۱۶۱ الف- بهداشتی
۱۶۲ ب- فعالیت های اجتماعی
۱۶۲ پ- استفاده های دیگر
۱۶۲ فضاها – اسامی و کاربرد آن ها در حمام
۱۶۳ راهرو
۱۶۴ صفه – ایوان
۱۶۴ محل دخل
۱۶۵ سردخان
۱۶۵ قسمت گرم و داخل حمام
۱۶۶ محل نظافت
۱۶۷ سرویس ها
۱۶۷ چگونگی ایجاد فضاها و روابط بین آن ها
۱۷۰ گرم کردن حمام و چگونگی مقابله با سرما
۱۷۱ نورگیری و تهویه
۱۷۱ آب رسانی و فاضلاب
۱۷۳ معماری حمام
۱۷۴ تابلو حمام

۱۷۶ بوق حمام
۱۷۷ آداب و رسوم در حمام
۱۷۸ حجامت و رگ زنی در حمام
۱۷۹ بخت گشایی در حمام
۱۷۹ حمام یهودی ها و جهود ها
۱۸۰ چله بری در حمام جهود ها
۱۸۰ حمام شب عید نوروز
۱۸۱ حمام در ماه مبارک رمضان
۱۸۲ قرق کردن حمام
۱۸۳ حمام عروسی و حنا بندان
۱۸۴ حمام عقد کنان
۱۸۵ حمام زایمان
۱۸۶ چله افتادن
۱۸۶ چله بری
۱۸۷ رفع جن از زائو و نوزاد
۱۸۷ اسباب حمام
۱۸۸ پوشاک حمام
۱۸۹ جایگاه لنگ و اعتبار حمام
۱۹۲ مقررات و آداب حاکم بر گرمابه ها
۱۹۲ قصه هایی در باب حمام
۱۹۴ گذر از گرمابه باستانی - سنتی به مدرن

فصل پنجم؛ نتیجه گیری

۲۰۰ فهرست منابع و ماخذ
 چکیده انگلیسی

چکیده

در پژوهش حاضر یکی از عناصر مهم حیات اجتماعی جامعه ایرانی که با ریشه های فرهنگی و مذهبی این جامعه پیوند خورده است، یعنی گرمابه ها و سنن مربوط به آن از لحاظ کارکرد های فرهنگی و اجتماعی مورد بررسی قرار می گیرند.

گرمابه های مورد نظر "حمام های ایران" با تکیه بر سه گرمابه قبله، نواب و حکیم (معروف به حکیم باشی) می باشد و روش پژوهش هم، رویکرد ژرفا نگر مردم شناختی می باشد. زمان تحقیق نیز بهار و تابستان سال ۱۳۹۰ شمسی است و از روش های گرد آوری اطلاعات به مطالعه کتب و منابع تاریخی و پژوهشی موجود، و نیز پژوهش میدانی می توان اشاره نمود.

در نهایت پژوهشگر در صدد بیان اهمیت موضوع و پاسخگویی به سئوالات پژوهش با توجه به یافته های تحقیق و رویکرد نظریات کارکرد گرایی ساختاری، کنش متقابل نمادین و تفسیر گرایی بوده و هدف وی تبیین اهمیت فرهنگی است که در گرمابه های ایرانی در درازنای تاریخ وجود داشته و این فرهنگ از سطح معماری بنای گرمابه ها گرفته تا عمق فرهنگ و کنش های اجتماعی و فردی افراد نفوذ یافته است.

واژه های کلیدی:

گرمابه، فرهنگ ایرانی، کارکرد های اجتماعی-فرهنگی، کنش متقابل نمادین، تفسیر فرهنگی

فصل اول
کلیات پژوهش

مقدمه

حمامهای عمومی یکی از اجزای اصلی بافت محله های شهری و روستاهاست. «حمامهای عمومی همچنین در ساخت و نظام روابط اجتماعی جایگاه در خور توجهی دارند و قابل پیوند با بخش عمده ای از سنت ، در فرهنگ عمومی مردم ایران در گویش های رایج در ایران بازی ها ، آداب و رسوم ، قصه ها و افسانه های بسیار در مورد حمام وجود دارد که حکایت از نقش و جایگاه فرهنگی گرمابه های عمومی دارد.» (کریمیان سردشتی، ۱۳۸۲، ۸-۷)

«از موارد در خور توجهات حمامها تزئینات متناسب با فضای نمناک این بناها و نقاشی های متنوع حاکی از ادبیات فارسی ، ایرانی است. حمامها به دلیل نقش کلیدی و اصلی که در تمرکزگرایی جمعیتی ، تبادل اخبار ، ایجاد دوستی و جایی برای تجمع و ارتباط اقشار مختلف جامعه بوده است.» (همان، ۹)

«در طول تاریخ جایگاه بهداشت و پاکیزگی در فرهنگ ایران و اسلام است و بهداشت و پاکیزگی ریشه در اعتقادات داشته که با گرویدن به دین جایگاه آن رفیع تر شده است.» (ملازاده، ۱۳۷۹، ۲۴)

۱-۱ بیان موضوع

«حمام یکی از موارد معنوی و مادی جوامع شرق است. از حیث معنوی تمامی آداب و سنن مربوط به فرهنگ در این مکان تجلی می یابد. از حیث میراث مادی حمام از برجسته ترین عناصر معماری به شمار می آید و معماری حمام تحت تأثیر عناصر هندسه و ریاضی و هنرهای تجسمی و تزئینی است.» (همان، ۱۱)

قرار گرفتن حمام به عنوان نماد واقعی بهداشت جسم در کنار مسجد و عبادتگاه سبب شده است که در مسیر تاریخ در کنار مساجد جایگاه و اهمیت خود را حفظ نماید. بسیاری از دانسته ها و تجربیات دانش پزشکی که در فرهنگ مردم استمرار یافته در محیط گرمابه ها بکار گرفته شده است. به هر روی اهمیت موضوع حمام بر کسی پوشیده نیست به ویژه که نیاز روزمره و مستمر بشر به استحمام و بهداشت موجب پدید آمدن حمام در گذشته های بسیار دور بوده است.

مردم ایران چه پیش و چه بعد از ظهور اسلام به پاکیزگی اهمیت زیادی می دادند و بعد از ظهور اسلام این موضوع تشدید شد. حمامها در ایجاد روابط اجتماعی بین مردم نقش بسزایی داشتند.

«موضوع حمام از قدیم الایام مورد توجه پزشکان، مردم شناسان و معماران، جهانگردان بوده و آن هم به دلیل نقش آن در بهداشت و جایگاه دینی بوده است. اما با تغییر شرایط اجتماعی در چند دهه گذشته و انتقال حمام به داخل خانه ها به تدریج شاهد از بین رفتن نقش حمام عمومی و در نتیجه ویرانی بسیاری از آنها هستیم.» (کریمیان سردشتی، ۱۳۸۲، ۱۱)

حمامهای ایران، علاوه بر ارزش معماری از دیدگاه اجتماعی نیز حائز اهمیت است. آئین ها و سنت های زیادی در ارتباط با حمام از روزگاران گذشته بویژه در قرن حاضر پدیدار شده که می توان آن را نوعی فرهنگ عامه دانست.

۲-۱ اهداف تحقیق

۱- هویت بخشیدن به یک بنای قدیمی به نحوی که بتواند شخصیت بارز خود را در بافت اجتماع ایجاد نماید.

۲- شناخت عناصر فرهنگی در گرمابه های سنتی ایران

۳- سعی در معرفی بنا بعنوان عنصری فرهنگی، اجتماعی در جامعه

۴- بررسی نقش و کارکرد اجتماعی حمام به عنوان یک بنای عمومی در جامعه

۳-۱ اهمیت و انگیزه تحقیق

امروزه در هزار توی کوچه و خیابان های کلان شهر ها ،شهر ها و روستاهای ایران بناهای قدیمی فراوانی وجود دارند که در زمانی طولانی اهمیت و کارکرد های گوناگون اجتماعی و فرهنگی را داشته اند و امروزه غبار فراموشی و تیشه ویرانی بر آن ها فرو نشسته اند و عموماً جایگاه خود را از دست داده اند و یا اهمیت آن ها بسیار کم رنگ تر از گذشته شده است.

یکی از این بناها، گرمابه ها می باشند. اهمیت گرمابه ها تا به حدی بوده است که در کنار اماکن مقدسی چون مساجد و امامزاده ها بنا می شده اند و نقش مهمی در زندگی و نیز مذهب مردمان داشته است، به طوری که هم اکنون نیز برخی از گذرگاه ها و کوچه ها به نام حمامی که در آن محله وجود داشته یا دارند نامگذاری شده اند و حتی با گذشت سال ها از تخریب آن گرمابه هنوز نام آن بر جای مانده است، که نگارنده تصاویری از آن ها تهیه نموده است و انگیزه این پژوهش نیز تلاش برای بازشناسی اهمیت این اماکن سنتی و فرهنگی می باشد که روز به روز در خطر مضاعف ویرانی و فراموشی قرار می گیرند و اهمیت این تحقیق هم در همین راستا می باشد که این فضا های ملی و تاریخی را مورد مطالعه و پژوهش قرار داده و زوایای آشکار و پنهان اجتماعی و تاثیر آن را بر زندگی و مشارکت اجتماعی مردمان مورد بررسی و کنکاش قرار دهد.

۴-۱ سئوالات پژوهش

آیا این اماکن با مظاهر فرهنگی و اجتماعی زندگی ایرانی پیوند عمیقی دارد؟
نقش و کارکرد اجتماعی گرمابه ها ، به عنوان یک بنای عمومی در جامعه چگونه است؟
در حال حاضر گرمابه های ایران (مورد مطالعه در این پژوهش) دارای چه جایگاهی هستند؟
نگرش گذشته و کنونی مردم نسبت به گرمابه ها به چه صورت است و دستخوش چه تغییراتی شده است؟

۵-۱ روش تحقیق

در این پژوهش ابتدا برای جمع آوری اطلاعات موجود از کتب و اسناد تاریخی و پژوهش ها و پایان نامه ها استفاده شده و داده های مرتبط با این تحقیق گردآوری شده اند. سپس از پژوهش میدانی و روش مشاهده و مصاحبه بهره گیری شده است.
نهایتاً یافته های پژوهش با روش ژرفا نگر مردم شناسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

۶-۱ پیشینه تحقیق

در مورد حمام های تاریخی و سنتی ایرانی تحقیقاتی که با رویکرد علوم اجتماعی یا مردم شناختی باشد بسیا ناچیز می باشد. با مراجعه به کتابخانه ملی و مرکز اسناد و پژوهش های علمی ایران، مشخص شد که عمده تحقیقات و مقالات و پایان نامه های مرتبط با گرمابه ها، مربوط به رشته "مرمت آثار تاریخی" یا "باستان شناسی" می باشد و آن چه که کمتر مورد توجه قرار گرفته است، جنبه های فرهنگی و به عبارت دیگر میراث فرهنگی ناملموسی است که در بطن این اماکن جای داشته است.

کتاب مفیدی که در این مورد به رشته تحریر در آمده است: "حمام های عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز"، تألیف: دکتر محمود روح الامینی می باشد که مطالب مفید و قابل استفاده زیادی برای این پژوهش داشت، لذا رویکرد بیشتر این کتاب ۱۴۴ صفحه ای، در مورد ادبیات سنتی و کلاسیک و جایگاه گرمابه ها در آن می باشد و به وضع موجود گرمابه های دایر ایران و نیز گرمابه های مشخص شده در این پژوهش، چندان اشاره نشده است ولی از بابت یافتن نکات تاریخی در مورد گرمابه های قدیمی ایرانی بسیار مفید می باشد، علی الخصوص که توسط یک متخصص مردم شناسی نگاشته شده است.

همچنین کتاب کم حجم دیگری توسط زهرا محمد نرگسی، تحت عنوان: "نگاهی به حمام های قدیم ایران از دوره باستان تا کنون" نوشته و منتشر شده است. کتاب مزبور بسیار خلاصه و مختصر به معرفی تعدادی از گرمابه های سنتی ایران پرداخته است و بخشی از آن که مربوط به فهرست گرمابه های قدیمی ایران می باشد، مورد استفاده این پژوهش قرار گرفته است.

۷-۱ جامعه و حجم نمونه

جامعه مورد پژوهش در این تحقیق گرمابه های قدیمی شاخص و شناخته شده در کشور ایران می باشد که به طور مطالعه موردی بر روی سه گرمابه قدیمی: نواب، قبله و حکیم (معروف به حکیم باشی) تمرکز و مطالعه گسترده تری صورت پذیرفته است. مطالعه به صورت پژوهش میدانی و مصاحبه و مشاهده و تهیه عکس و تصویر از گرمابه های فوق الذکر و حمام داران (مالکین) آن ها می باشد.

۸-۱ مشکلات پژوهش

هر پژوهشی در خط سیر خود با مشکلات عدیده ای روبه رو می گردد، که تحقیق حاضر نیز از این مشکلات مصون نمانده است.

یکی از این مشکلات، عدم ثبت برخی از این اماکن تاریخی توسط سازمان میراث فرهنگی کشور می باشد که نهایتاً به ناشناخته ماندن و تعطیلی و گاه به تخریب این فضا ها و گرمابه ها منجر شده است.

مسئله دیگر عدم همکاری برخی از گرمابه داران یا مالکین یک گرمابه با پژوهشگر می باشد، به عنوان مثال با پیگیری مجدانه پژوهشگر جهت تهیه تصویر از گرمابه حکیم باشی، مالک این گرمابه (که حدود ۲۰ سال است که تعطیل می باشد)، راضی به همکاری با پژوهشگر نشد و نهایتاً با تهیه تصویر از سر در این گرمابه و مصاحبه با یکی از کارگران آن اطلاعاتی در مورد آن گردآوری شده است. یا صاحب گرمابه سنتی حاج قاسم، در انتهای سرای زید بازار تهران، که هم اکنون مورد استفاده مردم می باشد، نیز با پژوهشگر همکاری نکرد.

یافتن آدرس برخی از گرمابه ها نیز از مشکلات این پژوهش بود که در برخی مواقع پس از گردش فراوان در کوچه های مرکز و جنوب شهر با ویرانه ای که ظاهراً قبلاً حمام بوده است، مواجه شده است.

کمبود منابع مکتوب و اسناد قابل استفاده در این پژوهش نیز از جمله مشکلات این تحقیق می باشد.

۹-۱ پیشینه حمام

«مردم ایران چه پیش و چه بعد از ظهور اسلام به پاکیزگی اهمیت زیادی می دادند و در قبل از اسلام آئین مهر و زرتشت به پاکیزگی توجه داشتند و کلمه پاریا (غسل و وضو و پاک کردن) از آن زمان ریشه می گیرد. واژه گرمابه مرکب از دو کلمه گرم و آبه است و آبه به محل ساختمان گفته می شود و گرمابه ساختمانی گرم با ظرفی بزرگ به نام آبن بوده است و از آن جهت که آب را مقدس می شمردند آب استفاده شده را بعد از استحمام روی زمین یا به آسمان پاشیده و آنرا وارد آب پاک نمی کردند.» (پیرنیا، ۱۳۷۴، ۱۹۹،)

فضای داخل حمام به چند محل جهت کیسه کش، اصلاح و خزانه ها تقسیم می شده است. خزانه ها سه قسمت بودند یکی برای آب گرم، یکی برای آب سرد و در وسط آن دو خزانه آب گرم و سرد جای می گرفت. گرم کردن حمام بوسیله تون (کانون آتش) که در زیر حمامها بوده صورت می گرفته و مواد سوختنی آن بته بوده است. برای گرم کردن کف حمام زیر گرمخانه گربه روهایی را می ساختند و آتش را به آن راه می دادند و دود آن را از دودکش خارج می کردند.

حمام‌ها معمولاً در مراکز محلات و یا در مجاور راسته‌های بازار یا گذرهای اصلی احداث می‌شده است.

حمام‌ها جایگاه بهداشت و پاکیزگی در فرهنگ ایران است و حمام‌های سنتی علاوه بر نقش اصلی‌شان در بهداشت محل انجام آیین‌ها و سنت‌ها و رسوم زیادی بوده است. سابقه حمامها به گذشته دور برمی‌گردد. متون تاریخی و باستان‌شناسی نشان می‌دهد ساخت حمام بویژه حمامهای عمومی در دوره اسلامی گسترش زیادی پیدا می‌کند. دوره رونق ساخت حمام مربوط به عصر صفویه است، و بعد از آن در دوره قاجاریه است. و بر این اساس که پاکی جسم و روان از نعمات بزرگ شمرده می‌شده است و به همین جهت برای دور نمودن آلودگی و گناه از خود همواره شستشو می‌کردند.

«در آئین زرتشت به چگونگی تطهیر اشاره شده است. از آن جمله کلیه مومنان پس از بیداری از خواب بایستی از آرنج تا سر دست و پس گوش تا زرخ، و از میان سر و پاها تا ساق بشویند و آنگاه مراسم مذهبی بجای آورند. همچنین در این آئین پیش از برگزاری هر یک از نمازهای متداول روزانه، موظف بودند قسمتهایی از بدن را که با هوا در تماس بود شستشو نمایند.»

از طرفی منابع تاریخی حکایت از آن دارد که ایجاد حمامهای عمومی با مخالفت سران مذهبی زرتشت روبرو می‌شده است.» (ملازاده، ۱۳۷۹، ۲۴)

بشر از آغاز همزمان با تهیه خوراک و پوشاک و مسکن؛ نظافت و شستشوی خود را هم در پناه کوه و دره، کنار رودخانه و برکه، در گوشه چادر و خیمه به گونه‌ای انجام می‌داده است که پژوهشهای مردم‌شناسی جوامع ابتدایی قرنهای نوزدهم و بیستم شواهدی از آن را عرضه می‌دارد.